

RAFAŁ ZARĘBSKI* | UNIwersytet ŁÓDZKI

Leksyka materiałów do nauczania polszczyzny w środowisku frankofońskim (na przykładzie wybranych pomocy dydaktycznych z początku XX wieku)

Słowa kluczowe: podręcznik, język polski jako obcy, glottodydaktyka historyczna, kompetencja leksykalna.

doi: <https://doi.org/10.31286/JP.00235>

Pomoce do nauczania języka polskiego jako obcego/drugiego (jpjo/d) stanowią popularny przedmiot badań¹. Od pewnego czasu wzrasta jednak zainteresowanie dawnymi podręcznikami do nauki jpjo/d, co tym samym przyczynia się do rozwoju niegdyś zaniedbywanej dyscypliny, jaką jest polonistyczna glottodydaktyka historyczna (Burzyńska 2002; Walczak 2014; Dąbrowska 2016, 2018a, 2018b; Kilmek-Grądzka 2017)². Obserwacje w tym zakresie poszerzają znacząco zasób bazy materiałowej, którą może wykorzystać lingwistyka diachroniczna, zwłaszcza że źródła te reprezentowane są przez rozległy i zróżnicowany pod względem strukturalno-treściowym zasób tekstów. Do szeroko rozumianego podręcznika jako gatunku zajmującego centralną pozycję w obrębie dyskursu dydaktycznego/edukacyjnego (Nocoń 2009, 2013) włącza się bowiem różne typy historycznych pomocy glottodydaktycznych, np.: podręczniki właściwe, gramatyki, rozmówki, czytanki, listowniki, wzory pisma (Burzyńska 2002).

Podręczniki do nauczania jpjo/d, które stanowią bazę materiałową analiz, stwarzają okazję do badań na płaszczyźnie gramatycznej, semantycznej i pragmalingwistycznej. Interesującym obiektem obserwacji jest zwłaszcza słownictwo wykorzystane przez autorów historycznych podręczników (zob.: Burzyńska 2002; Dąbrowska, Pasięka 2009; Kotlarska 2021). W niniejszym szkicu analizie filologicznej z perspektywy glottodydaktycznej poddam leksykę kilku niegdyśszych pomocy do nauczania jpjo/d, powstałych pod koniec drugiej dekady XX wieku³, przeznaczonych

* rafal.zarebski@uni.lodz.pl; ORCID: 0000-0003-1918-2169

1 Przekonuje o tym choćby przegląd kolejnych numerów czasopisma glottodydaktycznego „Acta Universitatis Lodziensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” (<https://repozytorium.uni.lodz.pl/handle/11089/1350>, dostęp: 1 sierpnia 2023).

2 Badania tego typu prowadzi się również w odniesieniu do nauczania innych języków jako obcych (zob. np.: Risager 2018; Koltarska 2019; Valdés Melguizo 2020).

3 Wybrane do analizy źródła mieszczą się w końcowej fazie drugiego spośród czterech okresów nauczania jpjo/d wyodrębnionych przez Annę Dąbrowską (2018a: 19). Zaproponowana periodyzacja przedstawia się następująco: 1. XV w. – XVIII w.; 2. XIX w. – 1918 r.; 3. dwudziestolecie międzywojenne; 4. 1945 r. – 2017 r. Szczegółowe informacje na temat analizowanych podręczników zob. Zarębski 2022. Przykłady podaję w oryginalnej pisowni.

dla osób francuskojęzycznych⁴ (zwłaszcza potomków emigrantów polskich przebywających we Francji, choć nie tylko): (1) *Manuel de la langue polonaise* (1917) (MP), (2) *Cours de langue polonaise professée à l'École Polonaise des Batignolles* (1919) (CP), (3) *Le français en Pologne: méthode simple et facile pour parler de suite le polonais à l'aide d'une prononciation figurée très ingénieuse...* (1919) (FP). MP i CP to – mimo że odmienne na poziomie koncepcyjno-strukturalnym – klasyczne podręczniki stworzone w zgodzie z założeniami metody gramatyczno-tłumaczeniowej⁵ (zawierające pełny kurs polskiej gramatyki i dość przypadkowe teksty o zróżnicowanym poziomie trudności). Osią progresji treści nauczania CP są struktury gramatyczne, którym towarzyszą ćwiczenia polegające na tłumaczeniu coraz to bardziej skomplikowanych zdań z języka polskiego na francuski (tzw. *version*) i na odwrót (tzw. *thème*) (Puren 1988: 18–60; 64–135; Cuq, Gruca 2005: 254–256). W MP reguły gramatyczne zamknięto w rozdziale pierwszym, podczas gdy drugi ma charakter leksykalny – zaprezentowano tu słownictwo z obszaru różnych pól leksykalnych, czemu towarzyszą rzadkie dialogi, w trzecim zaś przywołano kilka polskich utworów literackich we fragmentach, przetłumaczonych też na francuski. FP ma natomiast charakter rozmówek francusko-polskich, skupionych na różnych tematach, z dialogami po polsku przetranskrybowanymi fonetycznie zgodnie z zasadami wymowy francuskiej.

Leksyka w nauczaniu języka zajmuje wyjątkową pozycję, ponieważ jej nieznamość może zakłócać komunikację, na co szczególną uwagę zwracają specjaliści. Jak podkreśla Francis Grossmann (2011: 163), słownictwo stanowi swego rodzaju przestrzeń wspólną, która łączy nie tylko poziom kategoryzowania i poznania, ale również poziom dyskursu i gramatyki. W stosowanej niegdyś na szeroką skalę metodzie gramatyczno-tłumaczeniowej, w której duchu powstały analizowane podręczniki, leksyka pełniła jednak w pewnym stopniu funkcję pomocniczą w nauczaniu gramatyki (Komorowska 2005: 21–22), co nie znaczy, że uczono jej w sposób zupełnie nieuporządkowany.

Celem artykułu jest wskazanie i opis pewnych prawidłowości, które można dostrzec w badanych pomocach do nauczania *jpjo/d*, w zakresie relacji między typem wykorzystanej metody (tu: gramatyczno-tłumaczeniowej) i charakterystycznymi dla niej ćwiczeniami utrwalającymi a rodzajem leksyki (zastosowanej zarówno w ćwiczeniach, jak i na zasadzie materiału ilustrującego różne zjawiska gramatyczno-komunikacyjne). Badania przeprowadzono z wykorzystaniem narzędzi analizy leksykologicznej w wymiarze strukturalnym, semantycznym i funkcjonalnym. Próbuje tym samym wyjść naprzeciw zadaniom, które stoją przed glottodydaktykiem diachronistą, a które trafnie sformułowała A. Dąbrowska (2018b: 38):

Na wybranych przykładach powinno się pokazać, jakie słownictwo (wchodzące w skład określonych pól leksykalno-semantycznych) i w jakiej liczbie było wprowadzane w dawnych

4 Podręczniki te, choć nie zostało to w nich powiedziane wprost, są przeznaczone dla starszej młodzieży i osób dorosłych.

5 Podstawowym celem tej metody jest opanowanie gramatyki i leksyki w stopniu umożliwiającym czytanie i rozumienie tekstów. Nacisk kładzie się tu na czytanie i tłumaczenie tekstów (zazwyczaj preparowanych, czyli uproszczonych do celów dydaktycznych) z języka obcego na język pierwszy oraz objaśnianie i analizę przyswajanych form gramatycznych (zob. Komorowska 2005: 21–22).

podręcznikach do JPJO i porównać zgromadzone dane z wybranymi podręcznikami XX- i XXI-wiecznymi. Dzięki temu uzyska się nie tylko informacje o zasobie leksykalnym, który w mniejszym lub większym stopniu mieli przyswoić cudzoziemcy uczący się JPJO, ale też o tym, jak bardzo różnił się on od współczesnych nam założeń glottodydaktycznych oraz ile było między nimi podobieństw.

Dawne pomoce mogą być – jak wynika z przytoczonej wyżej wypowiedzi – płaszczyzną porównań ze współcześnie stosowanymi rozwiązaniami i wartościowym źródłem obserwacji niegdysiejszych koncepcji dotyczących procesu kształtowania kompetencji leksykalnej, rozumianej jako „znajomość i umiejętność użycia słownictwa danego języka”, na którą składają się „elementy leksykalne i gramatyczne” (ESOKJ: 101).

Jeśli chodzi o źródłowe podręczniki, na pierwszy rzut oka słownictwo kolejnych lekcji nie realizuje reguł stopniowania na skali trudności, co wynika z założeń metody nauczania oraz charakterystycznych dla niej zasad selekcji treści nauczania. Od początku kursu wprowadza się bogaty i zróżnicowany materiał. We wstępnej fazie objaśnia się zagadnienia związane z rodzajem gramatycznym i tłumaczy zasady przynależności rzeczowników do poszczególnych deklinacji. Ilustrują to przykłady o zbyt różnorodnym – według współczesnej perspektywy glottodydaktycznej – stopniu trudności w początkowym stadium nauki, np.:

anioł, kot, ząb, guzik, król, słón, wuj, piec, cnota, droga, matka, baba, starosta, gaduła, rola, kania, studnia, gospodyni, pieśń, kość, twarz, noc, koło, słowo, pole, serce, ciele, źrebię, ramię, imię (CP: 6–11);

pan, kraj, syn, chleb, ojciec, król, biskup, chłop, kruk, róg, nauczyciel, stolarz, kot, baran, poganin, brat, ksiądz, starzec, las, kamień, wróg, obywatel, dziadunio, Franio, drzewo, pole, imię, czółno, śniadanie, plemię, gniazdo, serce, ramię, córka, pani, mężczyzna, organista, matka, Zaręba, Moniuszko, poeta, Fredro, Maria, Zofia, Mania, Zosia, ciocia, wdowa, burza, historia, Zawisza, ziemia, gospodyni, dzierzawca, Kościuszko, noc, broń, myśl, rzecz, pieśń, młodzież, twarz, dobroć, oko, ucho, usta, łowy, organy, dzieje, drzwi, koszary, Włochy, Ateny, Czechy, Karpaty (MP: 18–25).

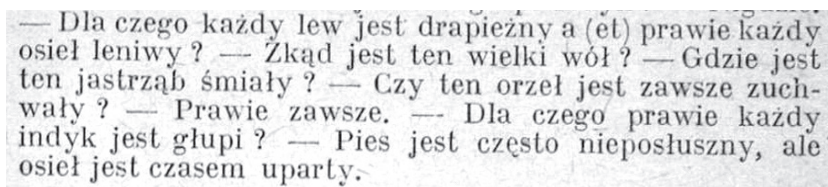
W dalszym ciągu następuje systematyczne i bardzo intensywne poszerzanie zasobu leksykalnego. W CP w jednej z początkowych lekcji, poświęconej mianownikowi, pojawia się bogaty (nawet zbyt bogaty we wstępnej fazie nauki języka, gdyby na to spojrzeć z dzisiejszej perspektywy) zbiór wyrazów, co ilustruje fragment ćwiczenia polegającego na przetłumaczeniu zdań na język francuski (zob. il. 1), np. rzeczowniki:

atrament, baran, barszcz, Bóg, brat, burak, chleb, chłop, chrzan, cukier, człowiek, ćwiczenie, dzień, indyk, jastrząb, klucz, kogut, koń, kot, kozieł, lew, mąż, nauczyciel, nóż, ocet, ojciec, olej, ołówek, orzeł, osieł, pieprz, pies, rosół, ryś, scyzoryk, słoń, słowik, stryj, talerz, tygrys, uczeń, wieśniak, wół, wuj, zadanie, zamek, zeszyt;

przymiotniki:

blady, bogaty, chudy, cierpliwy, długi, dobry, drapieżny, dziki, gęsty, głęboki, głupi, gorzki, gruby, każdy, krótki, kwaśny, leniwy, łagodny, mały, niecierpliwy, nieposłuszny, nieszczęśliwy, nowy, odważny, okrągły, opieszały, ostry, pilny, płytki, posłuszny, powolny, pracowity, skąpy, smaczny, smutny, stary, szczęśliwy, szeroki, szybki, śmiały, śmiertelny, świeży, tłusty, ubogi, uparty, waleczny, wąski, wesoly, wielki, wierny, wszechmocny, zły, zuchwały;

a ponadto przysłowki: *bardzo, czasem, często, dosyć, prawie, przeciwnie*; zaimki: *mój, twój, nasz, wasz, ten*; spójniki: *ale, albo, bo, chociaż, czy, gdy, lecz, więc*; partykuły: *czy, tylko* (CP: 12–15). O nieprzydatności wielu z przywołanych przykładów na tym etapie nauki jpjo/d możemy sądzić przede wszystkim na podstawie kompetencji rodzimego użytkownika języka, a także zestawiając je z późniejszymi słownikami języka polskiego minimum, którymi nie dysponujemy dla badanego okresu.

— Dla czego każdy lew jest drapieżny a (et) prawie każdy osieł leniwy ? — Zkąd jest ten wielki wół ? — Gdzie jest ten jastrząb śmiały ? — Czy ten orzeł jest zawsze zuchwały ? — Prawie zawsze. — Dla czego prawie każdy indyk jest głupi ? — Pies jest często nieposłuszny, ale osieł jest czasem uparty.

Ilustracja 1. Fragment ćwiczenia polegającego na przetłumaczeniu kilku zdań na język francuski

Źródło: (CP: 13).

Jak widać, są to słowa reprezentujące różne części mowy, uwikłane w skąpe konteksty, przy czym uwagę zwraca bogata i systematycznie rozbudowywana warstwa leksyki metajęzykowej, która pojawia się w wersji francusko-polskiej (Grochala 2016). Ilustracją zjawiska niech będzie terminologia w zakresie semantycznego podziału przysłówków, wśród których wyróżniono 10, niekiedy bardzo rozbudowanych, klas: (1) *les adverbies affirmatifs* – przysłówki twierdzenia (np.: *bez wątpienia, istotnie*), (2) *négatifs* – przeczące (np.: *nie, bynajmniej*), (3) *interrogatifs* – pytające (*dubitatifs* – pytania z wątpieniem, np.: *ażali, albo; de lieu* – o miejsce, np.: *gdzie, dokąd; de temps* – o czas, np.: *kiedy, jak długo*), (4) *dubitatifs* – wątpienia (np.: *podobno, zapewne*), (5) *comparatifs* – porównania (np.: *tak, jak, jednako*), (6) *de temps* – czasu (*de temps présent*, np.: *teraz, obecnie; de temps passé*, np.: *dopiero, dawno; de temps futur*, np.: *jutro, pojutrze*), (7) *de lieu* – wskazujące miejsce (np.: *gdzie, kędy*), (8) *d'ordre* – porządku (np.: *najprzód, pierwiej*), (9) *de quantité* – ilości (np.: *ile, ilebądź*), (10) *de qualité* – jakości (np.: *dobrze, źle*) (CP: 254–255).

Na dużo mniejszą skalę niż pojedyncze wyrazy wprowadza się w badanych źródłach stałe kombinacje leksemów⁶: (a) kolokacje, np.: *chusta do nosa* (CP: 17), *brzydki złodziej* (CP: 51),

⁶ Wykorzystana klasyfikacja za: Seretny 2015: 65–68.

jechać konno (CP: 178), *koń gniady* (CP: 85), *brat stryjeczny* (CP: 105), *biuro stręczenia pracy* (MP: 85), *związek zawodowy* (MP: 85), *imbryk do herbaty* (MP: 68), *za dawnych czasów* (CP: 247), *żelazo do prasowania* (CP: 200), *wybawić od śmierci* (CP: 202); (b) ciągi formułiczne, np.: *dzień dobry* (MP: 51), *jak się Pan ma?* (MP: 51), *Ile ma Pan lat* (FP: 15), *Niech Pan będzie tak łaskaw* (FP: 13); (c) wyrażenia idiomatyczne, np.: *dokuczyć do ostatniego* (CP: 201), *mówić od rzeczy* (CP: 201), *dzwonić zębami* (CP: 211), *kubek w kubek* (CP: 244); (d) jednostki złożone – złożenia, zrosty, zestawienia (w tym wieloelementowe nazwy własne), np.: *Stanisław August* (CP: 58), *Wielko-Polanin* (CP: 82), *Wielkanoc* (CP: 187), *Boże Narodzenie* (CP: 187), *Zielone Świątki* (CP: 187), *wielki post* (MP: 59), *kamieniołom* (MP: 81); (e) przysłowia, np.: *Ta sobie a ta sobie, płakały dziewice obie* (CP: 217), *Co temu po bótach, który nie ma nóg* (CP: 247), *trzeba kuć żelazo póki gorące* (MP: 81)⁷.

Wykscerpowane słownictwo układa się w pola leksykalno-semantyczne, czemu sprzyja układ tematyczny w MP i FP, np.: *LA FAMILLE* ‘rodzina’:

rodzina, rodzice, ojciec, matka, dziecko, brat, siostra, syn, córka, krewny, człowiek, mężczyzna, kobieta, pan, pani, panna, przyjaciel, towarzysz, sąsiad, imię, nazwisko (MP: 51–52).

Kolejne jednostki kursu w MP poświęcone są takim tematom, jak: dom, liczebniki i kolory, podział czasu, ciało ludzkie, pożywienie, warzywa i owoce, naczynia kuchenne, odzież, miasto, wieś, zwierzęta, metale i minerały, zawody, handel, oświata, świat i zjawiska atmosferyczne, życie intelektualne i obyczajowe, społeczeństwo. Zastosowany układ materiału zbliża się w pewnym stopniu do rozmówek FP, również zorganizowanych wokół 38 obszarów (por. il. 2):

(1) *Manière de dire*, (2) *La langue polonaise*, (3) *Dans un magasin*, (4) *Avec un libraire*, (5) *Avec le cordonnier*, (6) *Avec le tailleur*, (7) *La gare*, (8) *Les fiacres*, (9) *De la division du temps*, (10) *Fêtes*, (11) *L'heure*, (12) *La promenade*, (13) *Le coiffeur*, (14) *Les couleurs*, (15) *Chez le marchand du tabac*, (16) *Au café*, (17) *L'hôtel*, (18) *Le déjeuner*, (19) *Le dîner*, (20) *La poste*, (21) *De l'âge*, (22) *Les marchands et le métier*, (23) *La famille*, (24) *Les meubles, ustensiles*, (25) *La chambre meublée*, (26) *Galicismes et phrases de la conversation*, (27) *Le médecin*, (28) *La maladie*, (29) *La pharmacie*, (30) *Le marchand du vin*, (31) *Les nations*, (32) *Les villes*, (33) *Le théâtre*, (34) *Les beaux-arts*, (35) *La blanchisseuse*, (36) *Les nombres*, (37) *Nombres collectifs*, (38) *Nombres ordinaux*⁸.

7 W CP jednostki ponadwyrazowe wprowadzane są zazwyczaj w obrębie ćwiczeń do tłumaczenia, nie zaś w części słownikowej.

8 (1) *Sposób mówienia*, (2) *Język polski*, (3) *W sklepie*, (4) *Z księgarzem*, (5) *Z szewcem*, (6) *Z krawcem*, (7) *Stacja*, (8) *Dorożki*, (9) *O podziale czasu*, (10) *Święta*, (11) *Godzina*, (12) *Spacer*, (13) *Fryzjer*, (14) *Kolory*, (15) *U handlarza tytoniem*, (16) *W kawiarni*, (17) *Hotel*, (18) *Obiad*, (19) *Kolacja*, (20) *Poczta*, (21) *O Wiek*, (22) *Kupcy i zawód*, (23) *Rodzina*, (24) *Meble, naczynia*, (25) *Umieblowany pokój*, (26) *Galicyzmy i formuły konwersacyjne*, (27) *Lekarz*, (28) *Choroba*, (29) *Apteka*, (30) *Sprzedawca win*, (31) *Narodowości*, (32) *Miasta*, (33) *Teatr*, (34) *Sztuki piękne*, (35) *Pracznia*, (36) *Liczby*, (37) *Liczebniki zbiorowe*, (38) *Liczebniki porządkowe* (tłum. własne).

La gare.		
Où est la gare? Facteur, portez mes bagages à la station.	Gdzie jest dworzec? Posłaniec! zanieście mi rzeczy na dworzec.	Gdziai yéste dvojetsete? Posou-agne yétse! zaniaiche-tchiai mi jétsé na dvojetsete. Ilé jon- datsiai?
Combien demandez-vous? Où est le guichet?	Ile żądacie? Gdzie jest sprzedaż biletów?	Ilé jon- datsiai? Gdziai yéste spjé- dage bilai-touve? Prochain o bilaite do
Donnez-moi un billet pour	Proszę o bilet do . .	

Ilustracja 2. Fragment rozmówki pt. *La gare* 'dworzec' z tekstem francuskim, polskim i transkrypcją wersji polskiej

Źródło: (FP: 8).

Tendencję do organizowania jednostek w ramach pól leksykalno-semantycznych można też dostrzec w CP: w lekcji VII obserwujemy nagromadzenie leksyki animalistycznej, np.: *baran, cielę, czapla, gęś, indyk, jaskółka, jastrząb, kogut, koń, kot, kotka, krowa, kozieł, kura, kurczę, lew, lwica, orzeł, osieł, owca, papuga, pies, ryś, słoń, słowik, tygrys, wiewiórka, wół, wrona, żaba, żmija*, a w lekcjach XIV, XVIII i XIX przy omawianiu różnych zjawisk gramatycznych (tworzenie form liczby mnogiej, nazw żeńskich i przymiotników odmiejscowych) przywołuje się liczne nazwy narodowości i mieszkańców, np.: *Polak, Francuz, Anglik, Niemiec, Amerykanin, Litwin, murzyn, Żmudzin, Mazur, Krakus, Wielkopolanin, Szwed, Turek, Włoch, Hiszpan, Portugalczyk, Rosyjanin, Moskal*. W CP słownictwo zogniskowano ponadto wokół jeszcze innych tematów, np. RODZINA: *wuj, babka, babunia, ciotka, dziecko, rodzina, siostra* (lekcja VII), POŻYWIENIE: *pieprz, sól, cukier* (lekcja XV), STOSUNKI SPOŁECZNE: *szlachcic, obywatel, mieszczanin, wieśniak* (lekcja XVI), RELIGIA: *bogobojny, Pan Bóg, pobożny, zakonnica*, por.: *Zofia jest bardzo pobożną zakonnicą; Ty jesteś z twoim bratem, ale każdy człowiek uczciwy i bogobojny jest zawsze z Panem Bogiem* (lekcja XVI), ZJAWISKA ASTRONOMICZNO-ATMOSFERYCZNE: *grzmieć, padać, zmierzchać, marznąć, dzień, świtać, ciemnieć* (lekcja XXXIII), PIENIĄDZE: *dukat, talar, grosz, szeląg* (lekcja XXXI).

Ważną cechą charakterystyczną MP i FP stanowi wykorzystywanie leksyki specjalistycznej, reprezentującej różne zakresy tematyczne. Na przykład w polu WIEŚ oprócz słownictwa w pewien sposób oczywistego, np.: *wieś = wioska, dwór, folwark, chata, karczma = gospoda, młyn, łąka, pole, stodoła*, znajdujemy: nazwy roślin uprawnych (*pszenica, jęczmień, owies, żyto, kukurydza, gryka, koniczyna, wyka, lucerna, len, chmiel, konopie*), nazwy narzędzi rolniczych (*żniwiarka, kosiarka, młocarnia, siewnik, sieczkarka, młynek, pług, brona, kosa, sierp, widły, grabie, cep, motyka, graca, łopata*), a także inne terminy czy wyrazy o zawężonej dystrybucji, np.: *czarnoziem, nawóz, mierzwa, gnojówka* (MP: 75). W polu HANDEL obok jednostek o zasięgu ogólnym, np.: *klient, kupiec, handlarz, cena, drożyzna, kasa, pożyczyc*, zamieszczono obszerny zbiór leksemów w różnym stopniu ograniczonych profesjo- lektalnie (por. il. 3), np.:

filia, agentura, spółka, spółka komandytowa, skład główny, hurtownik, detalista, cichy wspólnik, handlarz wędrowny, subiekt, pomocnik handlowy, komiwojażer, współzawodnik, wierzyciel, lichwiarz, kupujący, dłużnik, bankier, poręczyciel, kasyer, buchalter, bankrut, nabywca, odbiorca, wartość, ocena, podróżenie, obniżenie ceny, potrącenie, wypłata, gotówka, kredyt, zadatek, pożyczka, zaliczka, dług, lichwa, wiarygodność, kaucya, poręka, zastaw, rachunek, wyciąg z rachunków, ogólna suma, zwrot kosztów, saldo, wpłata, pokwitowanie, hipoteka, list zastawny, kasa ogniotrwała, rachunek, pomyłka, sprawdzanie, sprostowanie, rachunkowość, buchalterya, inkasować, spekulować, dyskontować, pokwitować, zawiesić wypłaty (MP: 86–88).

11. Escompter un effet, c'est payer le montant avant l'échéance.	11. Dyskontować weksel znaczy wypłacić jego wartość przed terminem.
12. On dit d'un commerçant qu'il est en banqueroute, lorsqu'il ne peut plus payer ses dettes.	12. Mówi się o kupcu, że jest bankrutem, skoro nie może już płacić długów.
13. Les foires les plus importantes en Pologne sont la foire des laines en juin et la foire des houblons fin septembre.	13. Najważniejsze jarmarki w Polsce są: jarmark na wełnę w czerwcu i jarmark na chmiel w końcu września.

Ilustracja 3. Fragment ćwiczenia tłumaczeniowego z dużym udziałem leksyki specjalistycznej

Źródło: (MP: 90).

Znajomość znacznej części przywołanego słownictwa była zapewne pomocna w codziennym funkcjonowaniu osób uczących się zarówno w sferze zawodowej, jak i na płaszczyźnie aktywności społecznej. Jeszcze pełniejszą ilustrację omawianego zjawiska przynosi pole SPOŁECZEŃSTWO:

poddany, forma rządu, monarchia, republika, konstytucja, dynastia, cesarz, król, duchowieństwo, szlachta, mieszczaństwo, proletaryat, głosowanie, stronnictwo, izba posłów, sejm, senat, prawodawstwo, kodeks, rada miejska, stowarzyszenie, kooperatywa, rozruchy, koło, powstanie, zabór, solidarność, rewolucja, braterstwo, wyznanie (MP: 100–102).

Warto zadać pytanie, czy wprowadzanie aż tak fachowej leksyki – mimo niezaprzeczalnej przydatności w różnych życiowych sytuacjach – było celowe i skuteczne w początkowych etapach nauczania. Należy jednak pamiętać, że błędem metodologicznym byłoby przykładanie współczesnych standardów do materiału historycznego. W nauczaniu języka obcego zgodnie z zasadami metody gramatyczno-tłumaczeniowej chodziło nie o wykształcenie kompetencji komunikacyjnej, lecz o stymulowanie rozwoju intelektualnego ucznia. W związku z tym analizowane pomoce powinnyśmy ujmować globalnie, czyli jako kompletny sposób realizacji pełnego kursu nauczania jppo/d od fazy początkującej do mocno zaawansowanej, nie zaś jako podręczniki przeznaczone dla konkretnego poziomu nauczania – jak we współczesnej praktyce glottodydaktycznej.

Ważną składową częścią biegłości językowej blisko związaną z kompetencją leksykalną jest kompetencja semantyczna, na którą składa się „świadomość i umiejętność organizacji znaczenia” (ESOKJ: 104; Seretny 2015: 58). Autorzy analizowanych podręczników prezentowali – oczywiście w różnym zakresie – semantyczne relacje paradygmatyczne między jednostkami leksykalnymi, co pełniło ważną funkcję w procesie poznawania i utrwalania słownictwa.

Gatunek rozmówek niejako z założenia przedstawia leksykę zorganizowaną na zasadzie hiperonim(y) – hiponim(y), hiperonimy stanowią bowiem zazwyczaj tytuły poszczególnych rozdziałów. Układy takie są szczególnie widoczne w FP i w zbliżonym do niego MP, np. *CORPS HUMAIN (CIAŁO LUDZKIE)*:

ciało, głowa, włosy, oczy, nos, ucho, usta, język, zęby, broda, wąsy, twarz, szyja, gardło, plecy, pierś, ramię, ręka, palec, kolano, serce, płuca, żołądek, brzuch, wątroba, nerka, kiszki, mózg, skóra, kość, krew, żyła, tętnica, zdrowie, choroba; silny, słaby, tłusty, chudy, łysy, głuchy, ślepy, prawy, lewy, chory, zdrowy; pięć zmysłów: wzrok, słuch, smak, węch, czucie; widzieć, słyszeć, iść, chodzić, mówić, śpiewać, płakać, śmiać się, biegać, tańczyć, palić, brać, kłaść, odpowiadać, czytać, pisać, kochać, lubić, wstawać, kłaść się spać, spać, chorować, umrzeć (MP: 61–62).

Co ciekawe, choć i typowe dla dawnych źródeł glottodydaktycznych w związku z działaniem cenzury obyczajowej, autorzy analizowanych podręczników pomijali milczeniem nazwy intymnych części ciała. O wszelkich dolegliwościach i śmierci mówili jednak częściej i szczegółowej niż mówi się we współczesnych pomocach dydaktycznych (Dąbrowska, Pasieka 2009: 249), por. rozmówkę u lekarza:

Jestem Dr. X. Co panu brakuje? Gdzie pan ma bóle? Proszę pokazać język. Proszę dać rękę. Mam ból głowy. Ja nie mam apetytu. Mam ból w boku, w krzyżach. Katar. Zatwardzenie. Chcę panu coś przepisać. Niech pan zażywa to lekarstwo 3 razy dziennie po jednej łyżce. Jutro przyjdę (FP: 19),

czy konteksty typu:

Każdy człowiek Chrześcijanin (a nawet poganin) blizki zgonu jest zupełnie podległy wyrokowi sprawiedliwego Boga, posłuszny jego (*à son*) ministrowi, którego nieraz dopiero wtenczas poważa jako jedyne i prawdziwego swego przyjaciela (CP: 41).

Autorzy podręczników wykorzystują różne rodzaje synonimii, np. CP: *klucie w boku* = *kolka*, *gasić pragnienie* = *napić się*, *hotel* = *dom zajezdny*, *zdzwonić zębami* = *drzeć*, *gorliwie* = *żarliwie*, *wygrać* = *zarobić*, *brak* = *niedostatek*, *wódz* = *naczelnik*, *wilczę* = *wilczek*, *ale* = *lecz*, *kuj żelazo póki gorące* = *drzyj lyko póki się daje*, MP: *odzież* = *ubranie*, *fach* = *zawód*, *winda* = *lewar*, *siodlarz* = *rymarz*, *sklep* = *magazyn*, *biuro* = *kantor*, *subiekt* = *pełnomocnik handlowy* oraz – w mniejszym stopniu – typowe, powszechne także we współczesnej polszczyźnie, antonimy, np.: *dobry* – *zły*, *mądry* – *głupi*, *przyjaciół* – *nieprzyjaciół* (MP, CP, FP).

Uwagę warto skierować wreszcie ku tym jednostkom, które są nośnikami różnego rodzaju treści pragmatycznych, ewokujących realia z zakresu historii, tradycji i szeroko pojętej kultury Polski. Analiza wybranych źródeł przekonuje, że ich autorzy często sięgali po leksykę tego rodzaju. Szczególną rolę odgrywają tu:

(a) osobowe nazwy własne:

– słowiańskie imiona, np.: *Stanisław* (CP: 47), *Kazimierz* (CP: 66), także w wersji sfrancuszczonej, np.: *Stanislas* (CP: 25), *Boleslas*, *Stanislas*, *Ladislas* (CP: 53), *Mieczyslas* (CP: 69),

– charakterystyczne dla polszczyzny hipokorystyczne formy imion, np.: *Władzia*, *Jadwisia*, *Józia* (CP: 47), *Marynia* (CP: 67),

– polskie nazwiska, np.: *Świda*, *Minejko* (CP: 44), w tym także formuły identyfikacyjne postaci historycznych i zasłużonych na polu kultury, np.: *Orzeszkowa*, *Tańska*, *Konopnicka* (MP: 28), *Jan Sobieski* (MP: 74), *Skarga* (CP: 88), *Chrobry Bolesław*, *rządni i sprawiedliwi Kazimierzowie*, *ludscy i wspaniali Zygmuntowie* (CP: 85), *Kazimierz Wielki* (CP: 200), *król Stanisław* (CP: 247), *Fredro*, *Zawisza*, *Kościuszko* (MP: 23), *Mickiewicz* (CP: 169), *Kazimierz Wielki*, *Henryk Walezy*, *Stefan Batory*, *Mieczysław I* (Mieszko I), *Piastowie*, *dynastia Jagiellonów* (MP: 102–103),

– nazwy mieszkańców, narodowości, członków stowarzyszeń, bractw, np. *Krzyżacy* (CP: 200),

(b) nazwy geograficzne z obszaru dawnej i współczesnej Polski, np.: *Brześć*, *Wilno*, *Smoleńsk*, *Lublin* (CP: 196–197), *Kraków*, *Gdańsk* (CP: 202), *Warta*, *Kraków*, *Gdańsk*, *Wilia*, *Kowno*, *Niemen* (CP: 225), *Dniepr*, *Dźwina* (CP: 246), *Polska*, *Odra*, *Dniepr* (CP: 218), *Warszawa* (CP: 52; MP: 73), *Zakopane*, *Bystre* (MP: 28), *Kraków* (MP: 73), *Wieliczka* (MP: 73), *Wisła* (MP: 73–74), *Polska* (MP: 77), *Galicja*, *Zagłębie Dąbrowskie*, *Europa*, *Karpaty*, *Kielce*, *Sandomierz*, *Nida* (MP: 82), *Poznań*, *Wilno* (CP: 111), *Łódź*, *Mazowsze*, *Lubelskie* (MP: 85), *Karpaty*, *Tatry*, *morze Bałtyckie*, *Niemen*, *Litwa* (MP: 96), *Wilia* (MP: 103), w tym także nazwy obiektów z przestrzeni ważnych polskich miast, np. *Kraków: wielki plac zwany Rynkiem głównym*, *Sukiennice*, *stary kościół Najświętszej Maryi Panny*, *Wawel* (MP: 73–74), *Warszawa: katedra świętego Jana*, *dzielnica zwana Starym miastem*, *Park Łazienkowski*, *Pałac w Wilanowie pod Warszawą* (MP: 73–74),

(c) nazwy wydarzeń historycznych, np.: *bitwa pod Płowcami* (CP: 200), *statut Wiślicki*, *konstytucja 3^{go} maja* (MP: 102–103),

(d) nazwy realiów związanych z dawnym ustrojem politycznym i wojskowością, np.: *sejmiki*, *sejm jeneralny* (MP: 103), *hetman* (CP: 85), *ułan* (CP: 41), *szlachcic* (CP: 59),

(e) nazwy kulinarne, np.: *zupa grochowa*, *rosół*, *barszcz zabielały*, *sztuka mięsa z ćwikłą*, *szparagi po polsku* (MP: 66–67).

Realioznawstwo, obejmujące m.in. słownictwo bezekwiwalentne, kulturemy, egzotyzy (Rak 2015)⁹, stanowiło niegdyś, czego dowodzą przytoczone wyżej przykłady, istotną część procesu glottodydaktycznego. Dawny podręcznik do jpjo/d był czymś więcej niż tylko książką do nauki języka. Oferując uczniowi poza objaśnieniami gramatyczno-leksykalnymi wiele informacji z zakresu historii, geografii i kultury, stawał się swoistym kompendium wiedzy również pozajęzykowej.

9 Tam przegląd stanowisk i koncepcji, które obejmują słownictwo tego rodzaju.

Jak można się przekonać na podstawie przeprowadzonych – z konieczności dość pobieżnych – analiz, niegdysiejsze nauczanie słownictwa podporządkowanego w znacznym stopniu opisowi gramatycznemu, mimo że polegało przede wszystkim na zapamiętywaniu ekwiwalentów tłumaczeniowych (Seretny 2015: 97–99), nie dokonywało się w zupełnie chaotyczny sposób. Owszem, w niektórych (zwłaszcza początkowych) stadiach nauki uczeń mógł zostać nieco przytłoczony bogactwem i zróżnicowaniem formalno-semantycznym wprowadzanej leksyki, jednakże systematyczny ogląd źródeł pozwala wskazać wiele sposobów rozwijania kompetencji leksykalnej oraz semantycznej stosowanych z powodzeniem i na szeroką skalę także we współczesnej praktyce glottodydaktycznej. Należą do nich: wykorzystanie pól leksykalno-semantycznych, rozwijanie zasobu leksykalnego z udziałem jednostek ograniczonych co do zakresu użycia, ukazywanie – co prawda nie zawsze świadome – semantycznych relacji paradygmatycznych, poszerzanie wiedzy o kraju języka docelowego za pomocą jednostek leksykalnych obciążonych ładunkiem kulturowo-symbolicznym itd.

Wybrane do badań podręczniki są wdzięcznym polem eksploracji w różnych obszarach lingwistyki, przy czym obserwacja ich warstwy leksykalnej jako niezwykle istotnej dla procesu komunikacji niezbieżnie dowodzi zasadności tego typu badań, jakich próbkę tu zaprezentowano. Ich niepodważalną wartością jest również fakt, że przybliżają one współczesnym badaczom i włączają w obieg naukowy często nieznane bądź zapomniane teksty, które miały na celu opanowanie języka polskiego jako obcego. Moje dociekania mogą w pewnej mierze tę lukę wypełnić.

Podsumowując, warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną rzecz. Otóż uwzględnienie w badaniach z obszaru polonistycznej glottodydaktyki historycznej pomocy do nauczania jpjo/d powstałych w różnych okresach historii języka nie tylko poszerza bazę źródłową, ale także pozwala na obserwację rozmaitych poszukiwań najskuteczniejszych sposobów nauczania jpjo/d. Stosowane przez konkretnych autorów rozwiązania zawsze jednak w jakimś stopniu zależały od panujących w tej dziedzinie trendów i sprawdzonych na miarę danego czasu technik. Założenia metody gramatyczno-tłumaczeniowej skutkowały zepchnięciem uporządkowanego nauczania leksyki na boczny tor, choć lektura pewnych deklaracji metodycznych autorów podręczników przekonuje o próbach przewycięzania tradycyjnych podejść. Warto w tym miejscu przywołać słowa Izy Zielińskiej ((oprac.) 1916: 3–4), autorki MP oraz podręcznika do języka francuskiego przeznaczonego dla Polaków *Manuel de la Langue Française à l'usage des Polonais par Iza Zielińska*, wydanego w 1916 roku:

Do posługiwania się nim [podręcznikiem] nie trzeba szukać doświadczonych nauczycieli, a jedynie prosić o pomoc towarzysza pracy lub znajomego, mogącego nauczyć wymawiania, pozatem uczeń może i powinien sam pracować [...]. Nie należy sobie zadawać trudu uczenia się na pamięć wszystkich wyrazów ze słowniczka, a jedynie oswoić się z ich brzmieniem, a następnie zaznaczyć sobie kolorowym ołówkiem te z nich, które wydają się każdemu najpotrzebniejsze¹⁰.

¹⁰ Wyróżnienie moje.

Wydaje się, że w zacytowanej opinii zarówno pobrzmiewają echa innej metody, stosowanej dawniej na szeroką skalę, zwanej *bezpośrednią* (Komorowska 2005: 21), jak i być może widać już zapowiedź tego, co stanie się podstawą podejścia *komunikacyjnego*, czyli „umiejętności skutecznego porozumiewania się w języku obcym” (Komorowska 2005: 27).

Źródła

- CP: *Cours de langue polonaise professée à l'École Polonaise des Batignolles*, Librairie Polonia, 1919 (online: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1419307.r=cours%20de%20la%20langue%20polonaise?rk=107296;4>, dostęp: 10 czerwca 2022).
- FP: P. Montier, *Le français en Pologne: méthode simple et facile pour parler de suite le polonais à l'aide d'une prononciation figurée très ingénieuse par P. Montier. Contient tout ce dont on a besoin pour la vie pratique*, Librairie M. Ostaszewska, Druk. Literacka, 1919 (online: <https://polona.pl/item/le-francais-en-pologne-methode-simple-et-facile-pour-parler-de-suite-le-polonais-a,OTGWODrWNjE/4/#info:metadata>, dostęp: 9 czerwca 2022).
- MP: I. Zielińska, *Manuel de la langue polonaise*, Paris 1917 (online: <https://polona.pl/item/manuel-de-la-langue-polonaise,ODM1NjlyMzc/4/#info:metadata>, dostęp: 10 czerwca 2022).

Bibliografia

- Burzyńska A.B. 2002: *Jakże rad bym się nauczył polskiej mowy... O glottodydaktycznych aspektach relacji język a kultura w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Cuq J.-P., Gruca I. 2005: *Cours de didactique du français langue étrangère et seconde*, Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble.
- Dąbrowska A. 2016: Wokabularz, enchiridion, donat, summarsz, goniec, manualik... – tytuły dawnych książek do nauczania cudzoziemców języka polskiego, [w:] M. Zaśko-Zielińska, M. Misiak, J. Kamieniecki, T. Piekot (red.), *Lingua et gaudium. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Miodkowi*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław, s. 231–246.
- Dąbrowska A. 2018a: *Byli przed nami, uczyli przed nami. Nauczanie języka polskiego jako obcego (jpjo) – spojrzenie diachroniczne*, [w:] J. Tambor (red.), *Polonistyka na początku XXI wieku. Diagnozy. Koncepcje. Perspektywy*, t. 5: *W kręgu glottodydaktyki*, red. A. Achtelek, K. Graboń, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, s. 15–43.
- Dąbrowska A. 2018b: *Nauczanie polszczyzny jako języka obcego w historii języka polskiego*, „Język Polski” XCVIII, z. 2, s. 22–41.
- Dąbrowska A., Pasieka M. 2009: *O czym ma milczeć cudzoziemiec. Tematy i słownictwo nieobecne w podręcznikach języka polskiego jako obcego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Język a Kultura”, t. 21, s. 241–257.
- ESOKJ: Council of Europe: D. Coste, B. North, J. Sheils, J. Trim, *Europejski system opisu kształcenia językowego: uczenie się, nauczanie, ocenianie*, przeł. W. Martyniuk, Wydawnictwa Centralnego Ośrodka Doskonalenia Nauczycieli, Warszawa 2003.
- Grochala B. 2016: *Metajęzyk w wybranych podręcznikach do nauczania języka polskiego jako obcego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców”, t. 23, s. 73–82.
- Grossmann F. 2011: *Didactique du lexique: état des lieux et nouvelles orientations*, „Pratiques. Linguistique, littérature, didactique”, t. 2, s. 163–183.
- Klimek-Grądzka J. 2017: *Z historii nauczania języka polskiego Polaków w USA – przegląd podręczników (wiek XIX – 1. połowa XX wieku)*, „Roczniki Humanistyczne Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” LXV, z. 10, s. 43–57.
- Komorowska H. 2005: *Metodyka nauczania języków obcych*, Fraszka Edukacyjna, Warszawa.
- Kotlarska I. 2019: *Materiały do nauki języka angielskiego wydawane od końca XVIII do połowy XX wieku jako źródła badań polsko-angielskich kontaktów językowych. Prolegomena badawcze*, „Socjolingwistyka”, t. 33, s. 167–180.
- Kotlarska I. 2021: „Anglicy nie lubią ujawniać swoich uczuć...”. *Komunikacja międzykulturowa w świetle materiałów do nauki języka angielskiego dla polskich emigrantów wojennych w Wielkiej Brytanii (lata 40. XX wieku)*, [w:] E. Biłas-Pleszak, A. Rejter, K. Sujkowska-Sobisz, W. Wilczek (red.), *Nie/porozumienie, nie/tolerancja, w(y)kluczenie w języku i kulturze*, Uniwersytet Śląski, Katowice, s. 233–246.

- Nocoń J. 2009: *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym – tradycja i zmiana*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole.
- Nocoń J. 2013: *Dyskurs edukacyjny i jego społeczny zasięg*, [w:] J. Nocoń, A. Tabisz (red.), *Język a edukacja 2. Tekst edukacyjny*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 13–26.
- Puren C. 1988: *Histoire des méthodologies de l'enseignement des langues*, Nathan/CLE international, Paris.
- Rak M. 2015: *Co to jest kulturem?*, „LingVaria”, nr 10, s. 305–316.
- Risager K. 2018: *Representations of the world in language textbooks*, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, Bristol.
- Seretny A. 2015: *Słownictwo w dydaktyce języka. Świat słów na przykładzie języka polskiego jako obcego*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Valdés Melguizo I. 2020: *La place de la grammaire dans les manuels de la méthode directe: quelques exemples (1896–1930)*, „Documents pour l'histoire du français langue étrangère ou seconde”, s. 64–65.
- Walczak B. 2014: *Z dziejów nauczania języka polskiego jako obcego (pomoc dydaktyczne)*, [w:] A. Mielczarek, A. Roter-Bourkane, M. Zduniak-Wiktorowicz (red.), *Sukcesy, problemy i wyzwania w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznań, s. 27–35.
- Zarębski R. 2022: *O kilku dawnych podręcznikach do nauki języka polskiego dla frankofonów*, [w:] S. Butko, M. Gębka-Wolak, *Polsko-ukraińskie spotkania językowe*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Toruń, s. 193–212.
- Zielińska I. (oprac.) 1916: *Podręcznik do nauki języka francuskiego. Manuel de Langue Française à l'usage de Polonais par Iza Zielińska*, [b.m.] (online: <https://polona.pl/item/podrecznik-do-nauki-jezyka-francuskiego-manuel-de-langue-francaise-a-l-usage-des>, ODM1NjlyNDE/8/#info:metadata, dostęp: 11 czerwca 2022).

Summary

The lexis of materials to teach the Polish in the francophone environment (on the example of selected teaching aids from the beginning of the 20th century)

Keywords: textbook, Polish as a foreign language, historical glottodidactics, lexical competence.

The article characterizes the lexis of 3 textbooks to teach Polish, dedicated to francophone users, published at the beginning of the 20th century. The objective of the philological analysis conducted in the context of historical glottodidactics was: to indicate the regularity between the applied grammar-translation method and the kind of taught lexis and to characterise vocabulary in the lexicological perspective. It concluded that: (1) despite the subordination of the teaching lexis to a grammatical description, the process is carried out with methods of developing lexical competence used in contemporary glottodidactics (lexical-thematic fields, semantic relationships units with an ethnolinguistic charge), (2) old textbooks can be a valuable resource for research in historical linguistics, especially in the cultural aspect.